ПІКОВА ДАМА

1833

Пікова дама означає потаємну недоброзичливість.

Найновіша ворожбитська книга.

I

А під дощ восени

Цілі ночі вони

Грали;

Сотню — бог їм прости!—

Від п'ятидесяти

Брали,

І приписували,

І відписували

З банку.

Так не раз восени

Дожидались вони

Ранку.

Якось грали в карти у конногвардійця Нарумова. Довга зимова ніч пройшла непомітно; сіли вечеряти о п'ятій годині ранку. Ті, хто виграв, їли з великим апетитом; інші неуважно сиділи перед порожніми своїми приборами. Але шампанське з'явилось, розмова пожвавилась, і всі взяли в ній участь.

— Що ти зробив, Сурін?—спитав хазяїн.

— Програв, як звичайно. Треба признатись, що мені не таланить: граю мірандолем, ніколи не гарячусь, нічим мене не спантеличиш, а програю!

— І ти ні разу не спокусився? ні разу не поставив на руте?.. Твердість твоя мене дивує.

— А який Герман! — сказав один з гостей, вказуючи на молодого інженера,— зроду не брав він карти до рук, зроду не загнув жодного паролі, а до п'ятої години сидить з нами й дивиться на нашу гру!

— Гра цікавить мене сильно,— сказав Герман,— але я не маю змоги жертвувати необхідним, сподіваючись набути зайвину.

— Герман німець: він обачливий, от і все! — зауважив Томський.— А якщо хто мені незрозумілий, то це моя бабуся графиня Анна Федотівна.

— Як? що?—закричали гості.

— Не можу збагнути,— провадив далі Томський,— як це бабуся моя не понтирує!

— Та що ж тут дивного,— сказав Нарумов,— що вісімдесятилітня старуха не понтирує?

— Так ви нічого про неї не знаєте?

— Ні! справді, нічого!

— О, так послухайте:

Треба знати, що бабуся моя, років шістдесят тому, їздила в Париж і була там у великій моді. Люди бігали за нею, щоб побачити la Yenus moscovite*.; Рішельє коло неї впадав, і бабуся запевняє, що він мало не застрелився од її жорстокості.

В ті часи дами грали в фараон. Одного разу при дворі вона програла на слово герцогові Орлеанському щось дуже багато. Приїхавши додому, бабуся, відліплюючи мушки з обличчя та одв'язуючи фіжми, оповістила дідусеві свій програш, і наказала заплатити.

Покійний дідусь, скільки я пам'ятаю, був чимось на зразок бабусиного дворецького. Він її боявся, як вогню; одначе, почувши про такий жахливий програш, він розлютився, приніс рахунки, довів їй, що за півроку вони прогайнували півмільйона, що під Парижем немає в них ні підмосковного, ні саратовського села, і начисто відмовився платити. Бабуся вліпила йому ляпаса й лягла спати одна, на знак своєї немилості.

Другого дня вона веліла покликати чоловіка, маючи надію, що домашнє покарання на нього вплинуло, але знайшла його непохитним. Вперше в житті вона дійшла з ним до розмов та вияснень; думала всовістити його, вибачливо доводячи, що борг на борг не схожий і що є різниця між принцем і каретником.— Куди! дідусь бунтував. Ні, та й годі! Бабуся не знала, що робити.

З нею був близько знайомий чоловік дуже цікавий. Ви чули про графа Сен-Жермена, про якого розповідають так багато дивовижного. Ви знаєте, що він видавав себе за вічного жида, за винахідника життєвого елексиру і філософського каменя, та всяке інше. З нього сміялися як із шарлатана, а Казанова в своїх Записках каже, що він був шпіон; а втім, Сен-Жермен, попри всю свою таємничість, мав дуже поважний вигляд і був у товаристві чоловіком дуже люб'язним. Бабуся й досі любить його без тями і сердиться, коли говорять про нього з неповагою. Бабуся знала, що Сен-Жермен міг мати великі гроші. Вона зважилася вдатись до нього. Написала йому записку й просила мерщій до неї приїхати.

Старий дивак з'явився негайно і застав у страшному горі. Вона описала йому найчорнішими фарбами варварство чоловіка, і сказала нарешті, що всю свою надію покладає на його дружбу й ласку.

Сен-Жермен задумався.— "Я можу вам услужити цією сумою,— сказав він,— але знаю, що ви не будете спокійні, поки зо мною не розплатитесь, а я не хотів би вводити вас у новий клопіт. Є інший засіб: ви можете відігратись".

"Але, ласкавий графе,— відповіла бабуся,— я кажу вам, що в нас грошей зовсім нема".— "Гроші тут не потрібні,— відмовив Сен-Жермен: —звольте мене вислухати". Тут він одкрив їй таємницю, за яку всякий з нас дорого дав би...

Молоді картярі подвоїли увагу. Томський закурив люльку, затягся й провадив далі.

В той самий вечір бабуся прибула в Версаль, au jeu de la Reine*. Герцог Орлеанський метав; бабуся злегка перепросила, що не привезла свого боргу, на виправдання сплела маленьку історію й стала проти нього понтирувати. Вона вибрала три карти, поставила їх одну за одною: всі три виграли їй соника, і бабуся відігралась цілком.

— Випадок! — сказав один з гостей.

— Казка! — зауважив Герман.

— Може, порошкові карти? —підхопив третій.

— Не думаю,— відповів поважно Томський.

— Як! — сказав Нарумов,— у тебе єсть бабуся, яка вгадує три карти підряд, а ти й досі не перейняв у неї її кабалістику?

— Еге, чорта з два! — відповів Томський,— у неї було четверо синів, у тім числі і мій батько: всі чотири одчайдушні картярі, і жодному не відкрила вона своєї таємниці; хоч це було б не зле для них, і навіть для мене. Але от що мені розповідав дядько, граф Іван Ілліч, і в чому він мене запевняв честю. Покійний Чаплицький, той самий, що вмер у злиднях, промотавши мільйони, одного разу в молодості своїй програв — як пам'ятаю, Зорину,— тисяч триста. Він був у розпачі. Бабуся, що завжди була сувора до пустощів молодих людей, зглянулась якось на Чаплицького. Вона дала йому три карти, з тим, щоб він поставив їх одну за одною, і взяла з нього слово честі надалі вже ніколи не грати. Чаплицький з'явився до свого переможця: вони сіли грати. Чаплицький поставив на першу карту п'ятдесят тисяч і виграв соника; загнув паролі, паролі-пе,— відігрався і лишився ще й у виграші...

Однак, пора спати: вже за чверть шоста.

Справді, вже світало: молоді люди подопивали свої чарки і роз'їхались.

II

— Il parait que monsieur est deci dement pour les suivantes.

— Que voulez-vous, madame? Elles sont plus fraiches*.

Світська розмова.

Стара графиня*** сиділа в своїй убиральні перед дзеркалом. Троє дівчат обступало її. Одна тримала банку з рум'янами, друга коробку шпильок, третя високий чепець з вогнистого кольору стрічками. Графиня нітрохи не важила на вроду, давно змарнілу, але зберігала всі звички своєї молодості, строго додержуючи моди сімдесятих років, і одягалась так само довго, так само старанно, як і шістдесят літ тому. Край вікна сиділа за п'яльцями панночка, її вихованка.

— Здрастуйте, grand'maman*, сказав, увійшовши, молодий офіцер.— Bon jour, mademoiselle Lise*. Grand'maman, я до вас із проханням.

— Що таке, Paul*?

— Дозвольте вам представити одного з моїх приятелів і привезти його до вас у п'ятницю на бал.

— Привези мені його просто на бал, і тут мені його й представиш. Чи був ти вчора в***?

— Якже! дуже було весело; танцювали до п'ятої години. Яка гарна була Єлецька!

— І, мій любий! Що в ній гарного? Чи ж така була її бабуся, княгиня Дар'я Петрівна?.. До речі: я думаю, вона вже дуже постаріла, княгиня Дар'я Петрівна?

— Як постаріла?—відповів неуважно Томський,— вона літ сім як померла.

Панночка підвела голову й подала знак молодому чоловікові. Він згадав, що від старої графині таїли смерть її ровесниць, і прикусив собі губу. Але графиня почула вість, для неї нову, з великою байдужістю.

— Померла! —сказала вона,— а я й не знала! Нас разом пожалували у фрейліни, і коли ми представились, то государыня...

І графиня всоте розповіла внукові свій анекдот.

— Ну, Paul, — сказала вона потім,— тепер допоможи мені встати. Лізонько, де моя табакерка?

І графиня з своїми дівчатами пішла за ширмами кінчати свій туалет. Томський лишився з панночкою.

— Кого це ви хочете представити? —тихо спитала Лизавета Іванівна.
— Нарумова. Ви його знаєте?

— Ні! Він військовий чи статський?

— Військовий.

— Інженер?

— Ні! кавалерист. А чому ви думали, що він інженер?

Панночка засміялась і не відповіла ні слова.

— Paul! — закричала графиня з-за ширмів,— пришли мені який-небудь новий роман, тільки, будь ласка, не з нинішніх.

— Як це, grand'maman?

— Тобто такий роман, де герой не давив би ні батька, ні матері, і де не було б утоплих тіл. Я страх як боюсь утоплеників!

— Таких романів тепер нема. Чи, може, хочете російських?

— А хіба є російські романи?.. Пришли, голубчику, будь ласка, пришли!

— Прощайте, grand'maman: я поспішаю... Прощайте, Лизавето Іванівно! Чому ж ви думали, що Нарумов інженер?

І Томський вийшов з убиральні.

Лизавета Іванівна лишилась сама: вона покинула роботу й стала дивитись у вікно. Незабаром на одному боці вулиці з-за будинку на розі показався молодий офіцер. Рум'янець покрив її щоки: вона взялася знову до роботи і схилила голову над самою канвою. В цей час увійшла графиня, зовсім одягнена.

— Накажи, Лізонько,— сказала вона,— в карету запрягати, і поїдемо прогулятись.

Лізонька встала від п'яльців і стала прибирати свою роботу.

Ти що, матінко моя! глуха, чи що! — закричала графиня.— Вели мерщій запрягати в карету.

— Зараз! — відповіла тихо панночка й побігла в передпокій.

Слуга ввійшов і подав графині книги від князя Павла Олександровича.

— Добре! Подякуйте,— сказала графиня.— Лізонько, Лізонько! та куди ж ти біжиш?

— Одягатись.

— Встигнеш, матінко. Сиди тут. Розгорни ось перший том; читай вголос...

Панночка взяла книгу й прочитала кілька рядків.

— Голосніше! — сказала графиня.— Що з тобою, матінко моя? втратила голос, чи що?.. Стривай: підсунь мені ослінчик, ближче... ну! —

Лизавета Іванівна прочитала ще дві сторінки. Графиня позіхнула.

— Кинь цю книгу,— сказала вона,— що за теревені! Одішли це князеві Павлу й вели дякувати... А як же карета?

— Карета готова,— сказала Лизавета Іванівна, глянувши на вулицю.

— Чому ж ти не одягнена?—сказала графиня,—завжди треба тебе дожидати! Це, матінко, нестерпно.

Ліза побігла до своєї кімнати. Не минуло й двох хвилин, графиня почала дзвонити щосили. Троє дівчат вбігли в одні двері, а камердинер у другі.

— Чом це вас не докличешся? — мовила їм графиня.— Скажіть Лизаветі Іванівні, що я її жду.

Лизавета Іванівна ввійшла в капоті і в капелюшку.

— Нарешті, матінко моя! — сказала графиня. —Що за убори! Навіщо це?., кого принаджувати?.. А яка погода? — здається, вітер.

— Аж ніяк, ваше сіятельство! Дуже тихо! – відповів камердинер.

— Ви завжди говорите навмання! Відчиніть кватирку. Так і є: вітер! і холоднющий! Випрягти з карети! Лізонько, ми не поїдемо: нічого було вбиратись.

— І от моє життя! — подумала Лизавета Іванівна.

Насправді, Лизавета Іванівна була найнещаснішим створінням. Гіркий він є, чужий хліб, каже Данте, і тяжкі східці чужого ганку, а кому ж і знати гіркоту залежності, як не бідній вихованці знатної старухи? Графиня***, звісно, не мала злої душі; але була примхлива, як жінка, розпещена світом, скупа й заглиблена в холодний егоїзм, як і всі старі люди, що відлюбили в свою пору і чужі всьому тепер. Вона брала участь у всіх суєтностях великого світу, таскалась на бали, де сиділа в кутку, нарум'янена й зодягнена за старовинною модою, як потворна й необхідна прикраса бальної зали; до неї з низькими поклонами, приїхавши, підходили гості, як за встановленим обрядом, і потім уже ніхто нею не цікавився. У себе приймала вона ціле місто, додержуючи строго етикету й не впізнаючи нікого в обличчя. Численна челядь її, розжирівши й посивівши в її передпокої та в дівочій, робила що хотіла, наперебій обкрадаючи вмираючу старуху. Лизавета Іванівна була домашньою мученицею. Вона наливала чай і діставала догани за надмірне витрачання цукру; вона вголос читала романи й винна була в усіх помилках автора; вона супроводжувала графиню в її прогулянках і відповідала за погоду й за брук, їй була покладена платня, яку ніколи не доплачували; а тимчасом вимагали від неї, щоб вона вдягнена була, як і всі, тобто як дуже мало хто. В світі вона грала найжалюгіднішу роль. Всі її знали, і ніхто не помічав; на балах вона танцювала тільки тоді, як невистачало vis-a-vis*, і дами брали її під руку щоразу, коли їм треба було йти до вбиральні поправити що-небудь у своєму вбранні. Вона була самолюбива, живо відчувала своє становище й дивилась круг себе,— з

нетерпінням дожидаючи визволителя; та молоді люди, обачливі в легковажнім своїм марнолюбстві, не удостоювали її увагою, хоч Лизавета Іванівна була в сто разів миліша за нахабних і холодних відданиць, коло яких вони упадали. Скільки разів, покинувши нишком нудну та пишну вітальню, вона йшла плакати в бідній своїй кімнаті, де стояли ширми, обклеєні шпалерами, комод, дзеркальце й фарбоване ліжко, і де лойова свічка тьмяно горіла в мідному шандалі!

Одного разу,— це сталось днів через два після вечора, описаного на початку цієї повісті, і за тиждень перед тією сценою, на якій ми спинились,— одного разу Лизавета Іванівна, сидячи біля вікна над п'яльцями, ненароком глянула на вулицю й побачила молодого інженера, що стояв нерухомо і втупив погляд у її вікно. Вона похилила голову й знову узялась до роботи; через п'ять хвилин поглянула знов,— молодий офіцер стояв на тому ж місці. Не маючи звички кокетувати з перехожими офіцерами, вона перестала дивитись на вулицю й шила годин зо дві, не підводячи голови. Подали обідати. Вона встала, почала прибирати свої п'яльця і, глянувши ненароком на вулицю, знов побачила офіцера. Це здалося їй досить дивним. По обіді вона підійшла до вікна з почуттям деякого неспокою, але вже офіцера не було,— і вона про нього забула...

Днів через два, виходячи з графинею, щоб сісти в карету, вона знов його побачила. Він стояв біля самого під’їзду, закривши обличчя бобровим коміром: чорні очі його блищали з-під шляпи. Лизавета Іванівна злякалась, сама не знавши чого, і сіла в карету з трепетом незбагненним.

Повернувшись додому, вона підбігла до вікна,— офіцер стояв на тому ж місці, втупивши в неї очі: вона відійшла, мучена цікавістю й хвильована почуттям, для неї зовсім новим.

З того часу не минало й дня, щоб молодий чоловік, о певній годині, не з'являвся під вікнами їхнього дому. Поміж ним і нею встановились неумовлені зносини. Сидячи на своєму місці над роботою, вона

відчувала його наближення,— підводила голову, дивилась на нього що не день довше й довше. Молодий чоловік, здавалось, був за те їй вдячний: вона бачила гострим зором молодості, як бистрий рум'янець укривав його бліді щоки щоразу, коли їхні погляди зустрічались. Через тиждень вона до нього посміхнулась...

Коли Томський попросив дозволу представити графині свого приятеля, серце бідної дівчини забилось. Але, дізнавшись, що Нарумов не інженер, а конногвардієць, вона жалкувала, що нескромним запитанням висловила свою таємницю легковажному Томському.

Герман був син обрусілого німця, який лишив йому невеличкий капітал. Бувши твердо переконаний у необхідності зміцнити свою незалежність, Герман не займав і процентів, жив на саму тільки платню, не дозволяв собі найменшої примхи. Проте він був скритний і честолюбивий, і товариші його нечасто мали нагоду покепкувати з його надмірної ощадливості. Він мав сильні пристрасті й вогненну уяву, але твердість урятувала його від звичайних помилок молодості. Так, наприклад, бувши в душі картярем, ніколи не брав він карти до рук, бо розрахував, що його достаток не дозволяв йому (як часом говорив він) жертвувати необхідним, сподіваючись набути зайвину,— і все-таки цілі ночі просиджував біля картярських столів, стежачи з гарячковим трепетом за різноманітними зворотами гри.

Анекдот про три карти дуже вплинув на його уяву і цілу ніч не йшов йому з голови. "Що, коли,— думав він другого дня ввечері, блукаючи по Петербургу,— що, коли стара графиня відкриє мені свою таємницю! — або позначить мені ці три певні карти! Чому ж не спробувати свого щастя?.. Відрекомендуватись їй, підбитись їй у ласку,— стати либонь її коханцем,— але на все це потрібен час — а їй вісімдесят сім років,— вона може вмерти через тиждень,— через два дні!.. Та й самий анекдот?.. Чи можна йому вірити? Ні! обачність, поміркованість і працьовитість: ось мої три певні карти, ось що потроїть, посемерить мій капітал і принесе мені спокій і незалежність!"

Міркуючи таким чином, опинився він на одній з головних вулиць Петербурга, перед будинком старовинної архітектури. Вулиця була заставлена екіпажами, карети одна за одною котили до освітленого під'їзду. З карет щохвилини виставлялись то струнка нога молодої красуні, то гримуча ботфорта, то смугаста панчоха й дипломатичний черевик. Шуби й плащі мелькали мимо величавого швейцара. Герман спинився. —

Чий це дім? — спитав він у будочника на розі. —

Графині ***,— відповів будочник.

Герман затрепетав. Дивовижний анекдот знов уявився йому. Він став ходити коло дому, думаючи про його хазяйку й про чудову її здібність. Пізно повернувся він до смиренного свого закутка; довго не міг заснути, і коли сон зміг його, йому привиділись карти, зелений стіл, жмути асигнацій і купи червінців. Він ставив карту за картою, гнув ріжки рішуче, вигравав без перестану і загрібав собі золото, і клав асигнації в кишеню. Прокинувшись уже пізно, він зітхнув за втратою свого фантастичного багатства, пішов знов блукати по місту й знов опинився перед будинком графині ***. Невідома сила, здавалось, вабила його туди. Він спинився й став дивитись на вікна. В одному побачив він чорняву голівку, схилену, мабуть, над книгою чи над роботою. Голівка піднялась. Герман побачив свіже личко й чорні очі. Ця хвилина вирішила його долю.

III

Vous m'ecrivez, mon ange, des lettres de quatre pages plus vite que je ne puis les lire*.

Листування.

Тільки-но Лизавета Іванівна встигла зняти капот і капелюшок, як уже графиня послала по неї й веліла знов подавати карету. Вони пішли сідати. В той самий час, як два лакеї підняли старуху й просунули в дверцята, Лизавета Іванівна біля самого колеса побачила свого інженера; він схопив її руку; вона не могла отямитись від переляку, молодий чоловік щез: лист залишився в її руці. Вона сховала його в рукавичку і за всю дорогу нічого не чула й не бачила. Графиня мала звичай в кареті щохвилини запитувати: хто це з нами зустрівся? — як звуть оцей міст? —що там написано на вивісці? Лизавета Іванівна цього разу відповідала навмання й невлад і розсердила графиню.

— Що з тобою сталось, матінко моя! Ти остовпіла, чи що? Ти мене чи не чуєш, чи не розумієш?.. Слава богу, я не гаркавлю, і з розуму ще не вижила!

Лизавета Іванівна її не слухала. Повернувшись додому, вона побігла до своєї кімнати, витягла з рукавички листа: він був не запечатаний. Лизавета Іванівна його прочитала. Лист містив у собі освідчення в коханні: він був ніжний, шанобливий і слово в слово взятий з німецького романа. Та Лизавета Іванівна по-німецькому не вміла й була дуже з нього задоволена.

Одначе прийнятий нею лист непокоїв її надзвичайно. Вперше входила вона в потаємні, тісні зносини з молодим мужчиною. Його зухвалість жахала її. Вона картала себе за необережне поводження й не знала, що робити: чи перестати сидіти біля вікна і неуважністю охолодити в молодому офіцері охоту до дальших переслідувань? — чи одіслати йому листа? —чи відповісти холодно й рішуче? їй ні з ким було порадитись, в неї не було ні подруги, ні наставниці. Лизавета Іванівна зважилась відповісти.

Вона сіла до письмового столика, взяла перо, папір:— і задумалась. Кілька разів починала вона свого листа,— і рвала його: то вирази видавались їй надто поблажливими, то надто жорстокими. Нарешті їй пощастило написати кілька рядків, якими вона була задоволена. "Я

певна,— писала вона,— що ви маєте чесні наміри і що ви не хотіли образити мене необдуманим вчинком; але знайомство наше не повинно б початись таким чином. Повертаю вам листа вашого й сподіваюся, що не буду надалі мати причини скаржитись на незаслужену неповагу".

Другого дня, побачивши, що йде Герман, Лизавета Іванівна встала від п'яльців, вийшла в залу, розчинила кватирку й кинула листа на вулицю, покладаючись на спритність молодого офіцера. Герман підбіг, підняв його й увійшов до кондитерської крамниці. Зірвавши печатку, він знайшов свого листа й відповідь Лизавети Іванівни. Він того й чекав, і повернувся додому, дуже заклопотаний своєю інтригою.

Три дні по тому Лизаветі Іванівні молоденька, бистроока мамзель принесла записочку з модної крамниці. Лизавета Іванівна розгорнула її, стурбована, передбачаючи грошові вимоги, і раптом упізнала руку Германа.

— Ви, серденько, помилились,— сказала вона,— ця записка не до мене.

— Ні, справді-таки до вас! — відповіла смілива дівчина, не ховаючи лукавої посмішки.— Звольте прочитати!

Лизавета Іванівна проглянула записку. Герман вимагав побачення.

— Не може бути! —сказала Лизавета Іванівна, злякавшись і поспішності вимог і способу, до якого він удався.— Це писано таки не до мене! — І розірвала листа на дрібні клаптики.

— Коли цей лист не до вас, навіщо ж ви його розірвали?— сказала мамзель,— я повернула б його тому, хто його послав.

— Будь ласка, серденько! — сказала Лизавета Іванівна, спалахнувши від її зауваження,— більше до мене записок не носіть. А тому, хто вас послав, скажіть, що йому має бути соромно...

Але Герман не вгамувався. Лизавета Іванівна щодня діставала від нього листи, то тим, то іншим способом. Вони вже не були перекладені з німецької. Герман їх писав, натхненний пристрастю, й говорив мовою, йому властивою: в них висловлювалась і непохитність його бажань і безлад неприборканої уяви. Лизавета Іванівна вже й не думала їх відсилати: вона впивалась ними; стала на них відповідати, і її записки ставали щораз довші й ніжніші. Нарешті, вона кинула йому в вікно такого листа:

"Сьогодні бал у ***ського посланника. Графиня там буде. Ми залишимось години до другої. Ось вам нагода побачити мене на самоті. Тільки-но графиня поїде, її люди, певне, розійдуться, в сінях лишиться швейцар, але й він звичайно йде в свою комірчину. Приходьте о-пів на дванадцяту, йдіть просто на сходи. Коли ви стрінете кого в передпокої, то ви спитаєте, чи дома графиня. Вам скажуть нема,— і робити нічого. Вам доведеться повернутись. Але, мабуть, ви не стрінете нікого. Дівчата сидять у себе, всі в одній кімнаті. З передпокою звертайте ліворуч, ідіть усе прямо до графининої спальні. В спальні за ширмами побачите двоє маленьких дверей: праворуч до кабінету, куди графиня ніколи не входить: ліворуч у коридор, і тут же вузенькі кручені сходи: вони ведуть до моєї кімнати".

Герман трепетав, як тигр, чекаючи призначеного часу. О десятій годині вечора він уже стояв перед будинком графині. Погода була жахлива: вітер вив, ішов мокрий лапатий сніг; ліхтарі світились тьмяно; вулиці були порожні. Зрідка чвалав Ванько на охлялій шкапині своїй, виглядаючи запізнілого сідока.— Герман стояв у самому сюртуку, не помічаючи ні вітру, ні снігу. Нарешті графинину карету подали. Герман бачив, як лакеї винесли попід руки згорблену старуху, вкутану в соболеву шубу, і як слідом за нею, в холодному плащі, з головою, прибраною свіжими квітами, промайнула її вихованка. Дверцята

зачинились. Карета важко покотила по м'якому снігу. Швейцар замкнув двері. Вікна померхли. Герман став ходити коло спорожнілого дому: він підійшов до ліхтаря, поглянув на годинника,— було двадцять хвилин на дванадцяту. Він лишився під ліхтарем, втупивши очі в стрілку годинника й вичікуючи решту хвилин. Рівно о-пів на дванадцяту Герман ступив на ґанок графині й зайшов у яскраво освітлені сіни. Швейцара не було. Герман побіг по сходах, одчинив двері в передпокій і побачив слугу, що спав під лампою, в старовинному заяложеному кріслі. Легким і твердим кроком Герман пройшов повз нього. В залі й вітальні було темно. Лампа ледве їх освітлювала з передпокою. Герман увійшов у спальню. Перед кіотом, де повно було старовинних ікон, світилась золота лампада. Злинялі штофні крісла й дивани з пуховими подушками, з облізлою позолотою, стояли в печальній симетрії біля стін, оббитих китайськими шпалерами. На стіні висіли два портрети, писані в Парижі m-ms Lebrun*. На одному з них намальовано було чоловіка років сорока, рум'яного й повновидого, в яснозеленому мундирі та з зіркою; на другому — молоду красуню з орлиним носом, з зачесаними скронями і з трояндою в пудреному волоссі. По всіх кутках стирчали фарфорові пастушки, столовий годинник роботи славного Leroy*, коробочки, рулетки, опахала й усякі дамські іграшки, винайдені при кінці минулого століття разом із Монгольф'єровим балоном та Месмеровим магнетизмом. Герман пішов за ширми. За ними стояло маленьке залізне ліжко; праворуч були двері, що вели в кабінет; ліворуч другі—в коридор. Герман їх одчинив, побачив вузькі кручені східці, які вели до кімнати бідної вихованки... Але він повернувся й увійшов у темний кабінет.

Час минав повільно. Все було тихо. У вітальні пробило дванадцять; по всіх кімнатах годинники один за одним продзвонили дванадцять—і все замовкло знов. Герман стояв, припавши до холодної груби. Він був спокійний; серце йому билось рівно, як у людини, що зважилась на що-небудь небезпечне, але необхідне. Годинники пробили першу й другу години ранку,— і він почув дальній стукіт карети. Мимовільне хвилювання охопило його. Карета під'їхала й спинилась. Він почув, як стукнула опущена підніжка. В домі заметушились. Люди побігли, пролунали голоси й дім освітився. До спальні вбігли три старі покоївки, і

графиня, ледве жива, ввійшла й опустилась у вольтерівське крісло. Герман дивився в щілинку: Лизавета Іванівна пройшла повз нього. Герман почув її квапливі кроки по східцях. У серці його спалахнуло щось схоже на докір сумління і знов замовкло. Він скам'янів.

Графиня стала розбиратись перед дзеркалом. Відкололи з неї чепець, прикрашений трояндами; зняли напудрену перуку з її сивої й коротко обстриженої голови. Шпильки дощем сипались біля неї. Жовте плаття, гаптоване сріблом, упало до її розпухлих ніг. Герман був свідком огидних таїнств її туалету; нарешті графиня лишилася в спальній кофті й нічному чепці; в цім уборі, більш властивому її старості, вона здавалася менш жахливою і потворною.

Як і всі старі люди взагалі, графиня слабувала на безсоння. Роздягшись, вона сіла біля вікна у вольтерівське крісло й одіслала покоївок. Свічки винесли, кімната знов освітилась самою тільки лампадою. Графиня сиділа, вся жовта, ворушачи одвислими губами, хитаючись праворуч і ліворуч. В мутних очах її відбивалась цілковита відсутність мислі; дивлячись на неї, можна було б подумати, що хитання страшної старухи відбувалось не з її волі, а під впливом захованого гальванізму.

Раптом це мертве обличчя змінилось невимовне. Губи перестали ворушитись, очі оживились: перед графинею стояв незнайомий мужчина.

— Не лякайтесь, ради бога, не лякайтесь! —сказав він виразним і тихим голосом.— Я не маю наміру заподіяти вам шкоду; я прийшов благати вас про одну милость.

Стара мовчки дивилась на нього і, здавалось, його не чула. Герман подумав, що вона глуха, і, схилившись над самим її вухом, повторив їй те ж саме. Стара мовчала, як і перед тим.

— Ви можете,— продовжував Герман,— стати щастям мого життя, і це нічого вам не коштуватиме: я знаю, що ви можете вгадати три карти підряд...

Герман замовк. Графиня, здавалося, зрозуміла, чого від неї вимагали; здавалось, вона шукала слів для своєї відповіді.

— Це був жарт,— сказала вона нарешті,— клянусь вам! це був жарт!

— Цим нема чого жартувати,— заперечив сердито Герман.— Згадайте Чаплицького, якому ви допомогли відігратись.

Графиня, видно, зніяковіла. Риси її виявили сильний рух душі, але вона скоро впала в попередню нечутливість.

— Чи можете ви,— провадив Герман,— визначити мені ці три певні карти?

Графиня мовчала; Герман продовжував:

— Для кого вам берегти вашу таємницю? Для внуків? Вони багаті й так; вони ж не знають і ціни грошам. Марнотратові не допоможуть ваші три карти. Хто не вміє берегти батьківський спадок, той все-таки помре в злиднях, попри всі демонські зусилля. Я не марнотрат; я знаю ціну грошей. Ваші три карти для мене не пропадуть. Ну!..

Він спинився і з трепетом чекав її відповіді. Графиня мовчала; Герман став на коліна.

— Якщо коли-небудь,— сказав він,— серце ваше знало почуття любові, якщо ви пам'ятаєте її захват, якщо ви хоч раз посміхнулись, почувши плач новонародженого сина, якщо людське щось билось коли-небудь у грудях ваших, то благаю вас почуттями дружини, коханки, матері,— всім, що тільки є святого в житті,— не відмовте мені на моє

прохання!—відкрийте мені вашу таємницю!—навіщо вам вона?.. Може, вона зв'язана з жахливим гріхом, з пагубою вічного блаженства, з диявольським договором... Подумайте: ви старі; жити вам уже недовго, — я ладен узяти гріх ваш на свою душу. Відкрийте мені тільки вашу таємницю. Подумайте, що щастя людини перебуває у ваших руках; що не тільки я, а й діти мої, внуки і правнуки благословлять вашу пам'ять і шануватимуть її, як святиню...

Стара не відповідала ні слова.

Герман підвівся.

— Стара відьма!—сказав він, зціпивши зуби,— так я ж примушу тебе відповісти...

З цим словом він витяг з кишені пістолет.

Побачивши пістолет, графиня вдруге виявила сильне почуття. Вона закивала головою й підняла руку, немов затуляючись од пострілу... Потім покотилась навзнак... і лишилась недвижна.

— Годі вам дуріти,— сказав Герман, взявши її руку.— Питаю востаннє: чи ви хочете визначити мені ваші три карти? — так чи ні?

Графиня не відповідала. Герман побачив, що вона вмерла.

IV

7 Mai 18 **.

Homme sans moeurs et sans religion*!

Листування.

Лизавета Іванівна сиділа в своїй кімнаті, ще в бальному своєму вбранні, поринувши в глибокі роздуми. Приїхавши додому, вона спішила одіслати заспану дівку, що нехотя пропонувала їй свою послугу,— сказала, що роздягнеться сама, і з трепетом увійшла до себе, сподіваючись знайти там Германа і бажаючи не знайти його. З першого погляду вона переконалася, що його нема й дякувала долі за перепону, що перешкодила їх побаченню. Вона сіла, не роздягаючись, стала пригадувати всі обставини, які за такий короткий час і так далеко її завели. Не минуло й трьох тижнів з тої пори, як вона вперше побачила у вікно молодого чоловіка,— і вже вона з ним листувалася,— і він устиг домогтись від неї нічного побачення! Вона знала ім'я його тільки тому, що деякі з його листів були ним підписані; ніколи з ним не розмовляла, не чула голосу його, ніколи про нього не чула... аж до самого цього вечора. Дивна річ! В самий той вечір, на балу, Томський, дуючись на молоду княжну Поліну ***, яка, проти звичаю, кокетувала не з ним, хотів помститись, виявляючи байдужість: він покликав Лизавету Іванівну й танцював з нею безконечну мазурку. Він увесь час жартував з її пристрасті до інженерних офіцерів, запевняв, що він знає набагато більше, ніж вона могла б гадати, і деякі з його жартів були так влучно спрямовані, що Лизавета Іванівна думала кілька разів, що її таємниця була йому відома.

— Від кого ви це все знаєте? — спитала вона, сміючись.

— Від приятеля відомої вам особи,— відповів Томський,— чоловіка дуже незвичайного!

— Хто ж цей незвичайний чоловік?

— Його звуть Германом.

Лизавета Іванівна не відповіла нічого, але їй руки й ноги заклякли...

— Цей Герман,—продовжував Томський,—особа справді романічна: в нього профіль Наполеона, а душа Мефістофеля. Я думаю, що на його совісті принаймні три лиходійства. Як ви зблідли!..

— В мене голова болить... Що ж казав вам Герман,— чи як пак його?..

Герман дуже невдоволений своїм приятелем: він каже, що на його місці він вчинив би зовсім інакше... Я навіть гадаю, що Герман сам щодо вас має наміри, принаймні він зовсім не байдуже слухає закохані вигуки свого приятеля.

— Та де ж він мене бачив?

— В церкві, можливо,— на гулянні!.. Бог його зна! може, в вашій кімнаті під час вашого сну: він такий...

Три дами, що підійшли до них із запитаннями,— oubli ou regret*?— перервали розмову, яка ставала нестерпно цікавою для Лизавети Іванівни.

Дама, вибрана Томським, була сама княжна ***. Вона встигла з ним порозумітись, оббігши зайве коло і зайвий раз покрутившись перед своїм стільцем.— Томський, повернувшись на своє місце, вже не думав ні про Германа, ні про Лизавету Іванівну. Вона неодмінно хотіла відновити перервану розмову; але мазурка скінчилась, і невдовзі по тому стара графиня поїхала.

Слова Томського були не що інше, як мазурочне базікання, але вони глибоко заронилися в душу молодої мрійниці. Портрет, окреслений Томським, схожий був із зображенням, яке створила вона сама, і, завдяки найновішим романам, це, вже пошле, обличчя лякало й захоплювало її уяву. Вона сиділа, склавши хрестом голі руки, схиливши

на відкриті груди голову, ще вбрану квітами... Раптом двері одчинились, і Герман увійшов. Вона затрепетала...

— Де ж ви були?—спитала вона зляканим шепотом.

— В спальні в старої графині,— відповів Герман,— я зараз від неї. Графиня вмерла.

— Боже мій!., що ви кажете?

— І здається,— продовжував Герман,— я причиною її смерті.

Лизавета Іванівна глянула на нього, і слова Томського пролунали в її душі: у цієї людини принаймні три лиходійства на душі! Герман сів на вікно біля неї і все розповів.

Лизавета Іванівна вислухала його з жахом. Отже, ці пристрасні листи, ці палкі вимоги, це зухвале, вперте переслідування, все це було не кохання! Гроші,— ось чого жадала його душа! Не вона могла вгамувати його бажання і ощасливити його! Бідна вихованка була не що інше, як сліпа помічниця розбійника, вбивці її старої добродійниці!.. Гірко заплакала вона в пізньому, тяжкому своєму каятті. Герман дивився на неї мовчки: серце його також терзалось, але ні сльози сердешної дівчини, ні чудова чарівливість її горя не тривожили суворої душі його. Він не відчував докорів совісті, думаючи про мертву старуху. Одне його жахало: безповоротна втрата таємниці, від якої ждав збагачення.

— Ви потвора! —сказала нарешті Лизавета Іванівна.

— Я не хотів її смерті,— відповів Герман,— пістолет мій не заряджений.

Вони замовкли.

Ранок надходив. Лизавета Іванівна погасила свічку, що вже догоряла: бліде світло осяяло її кімнату. Вона витерла заплакані очі й звела їх на Германа: він сидів на вікні, склавши руки й грізно нахмурившись. У цьому положенні він дуже нагадував портрет Наполеона. Ця подібність вразила навіть Лизавету Іванівну.

— Як вам вийти з дому?—сказала нарешті Лизавета Іванівна.— Я думала провести вас по таємних сходах, але треба йти мимо спальні, а я боюсь.

— Розкажіть мені, як знайти ці таємні сходи; я вийду.

Лизавета Іванівна встала, витягла з комода ключ, вручила його Германові й усе докладно пояснила йому. Герман потис її холодну безодвітну руку, поцілував її похилену голову й вийшов.

Він спустився вниз по кручених сходах і ввійшов знову до спальні графині. Мертва старуха сиділа, скам'янівши; обличчя її було в глубокім супокої. Герман спинився перед нею, довго дивився на неї, немов бажаючи переконатися в страшній істині; нарешті ввійшов у кабінет, намацав за шпалерами двері й став спускатись по темних східцях, хвильований дивними почуттями. Цими східцями, думав він, можливо, років шістдесят тому, до цієї самої спальні о такій же порі, в гаптованім каптані, зачесаний a 1’oiseau royal* тулячи до серця трикутну свою шляпу, скрадався молодий щасливець, що давно вже зотлів у могилі, а серце старезної його коханки сьогодні перестало битись...

Під сходами Герман знайшов двері, одімкнув їх тим же ключем і опинився в наскрізному коридорі, що вивів його на вулицю.

V

В цю ніч з'явилась до мене покійниця баронеса фон-В ***.

Вона була вся в білому й сказала мені:

"Здрастуйте, пане раднику!"

Шведенборг.

Через три дні після згубної ночі, о дев'ятій годині ранку, Герман подався в *** монастир, де мали правити службу над тілом померлої графині. Не відчуваючи каяття, він не міг, одначе, зовсім приглушити голос сумління, що твердив йому: ти вбивця старухи! Маючи мало істинної віри, він мав силу забобонів. Він вірив, що мертва графиня могла мати шкідливий вплив на його життя,— і зважився з'явитись на її похорон, щоб випросити в неї прощення.

В церкві було повно. Герман насилу зміг пробитись крізь-юрбу людей. Труна стояла на багатому катафалку під оксамитовим балдахіном. Покійниця лежала в ньому з руками, складеними на грудях, в мереживному чепці та в білому атласному платті. Довкола стояли її домашні: слуги в чорних каптанах з гербовими стрічками на плечі та з свічками в руках; родичі в глибокій жалобі,— діти, внуки і правнуки. Ніхто не плакав; сльози були б — une affectation*. Графиня така була стара, що смерть її нікого не могла вразити і що її родичі давно вважали, що вона вже віджила. Молодий архієрей виголосив надгробне слово. В простих і зворушливих виразах змалював він мирне упокоєння праведниці, довгі роки якої були тихим, зворушливим готуванням до християнської кончини. "Ангел смерті знайшов її,— сказав оратор,— не вві сні, а в помислах благих і в чеканні жениха опівнічного". Відправа пройшла з печальною пристойністю. Родичі перші пішли прощатися з тілом. Потім рушили й численні гості, що приїхали поклонитись тій, яка так давно була учасницею в їхніх суєтних розвагах. Після них і всі домашні. Нарешті наблизилась стара панська пані, ровесниця померлої. Двоє молодих дівчат вели її попід руки. Вона не в силі була вклонитись до землі,— і одна пролила кілька сліз, поцілувавши холодну руку господині своєї. Після неї Герман зважився підійти до труни. Він поклонився в землю й кілька хвилин лежав на холодній підлозі,

встеленій ялинником. Нарешті підвівся, блідий, як сама небіжчиця, зійшов на виступ катафалка й нахилився... В цю мить здалось йому, що мертва насмішкувато поглянула на нього, примружуючи одним оком. Герман, швидко подавшись назад, оступився і навзнак гримнувся об землю, його підняли. В той же час Лизавету Іванівну винесли непритомну на паперть. Цей епізод збурив на кілька хвилин урочистість похмурого обряду. Між одвідувачами знявся глухий гомін, а худорлявий камергер, близький родич покійниці, шепнув на вухо англійцеві, який стояв поряд, що молодий офіцер її нешлюбний син, на що англієць відповів холодно: Oh?

Цілий день Герман був украй засмучений. Обідаючи в відлюдному трактирі, він, проти звичаю свого, пив дуже багато, сподіваючись приглушити внутрішнє хвилювання. Але вино ще більше гарячило його уяву. Повернувшись додому, він кинувся, не роздягаючись, на ліжко й міцно заснув.

Він прокинувся вже вночі: місяць осявав його кімнату. Він глянув на годинника: була без чверті третя. Сон його минувся: він сів на ліжку й думав про похорон старої графині.

В цей час хтось із вулиці глянув до нього у вікно,— й зразу ж одійшов. Герман не звернув на це ніякої уваги. За хвилину почув він, що відмикали двері в передпокої. Герман Думав, що денщик його, п'яний за своїм звичаєм, повертається з нічної прогулянки. Але він почув незнайому ходу: хтось ходив, тихо човгаючи туфлями. Двері відчинились, увійшла жінка в білому вбранні. Герман подумав, що то його стара годувальниця й здивувався, що могло привести її о такій порі. Але біла жінка, майнувши, раптом опинилась перед ним,— і Герман упізнав графиню!

— Я прийшла до тебе проти своєї волі,— сказала вона твердим голосом,— але мені велено виконати твоє прохання. Трійка, сімка й туз виграють тобі поспіль,— але так, щоб ти протягом доби більше однієї карти не ставив і щоб за все життя вже потім не грав. Прощаю тобі мою

смерть, із тим, щоб одружився ти з моєю вихованкою Лизаветою Іванівною...

З цим словом вона тихо обернулась, пішла до дверей і зникла, човгаючи туфлями. Герман чув, як грюкнули двері в сінях, і побачив, що знову хтось глянув до нього у вікно.

Герман довго не міг отямитись. Він вийшов до другої кімнати. Денщик його спав на підлозі; Герман насилу його розбудив. Денщик був п'яний, як звичайно: від нього не можна було добитись ніякого толку. Двері в сіни були замкнені. Герман повернувся до своєї кімнати, засвітив свічку й записав своє видіння.

VI

— Атанде?

— Як ви сміли сказати мені атанде?

— Ваше превосходительство, я сказав атанде-с!

Дві нерухомі ідеї не можуть разом існувати в моральній природі, так само, як два тіла не можуть у фізичному світі займати одне й те ж місце. Трійка, сімка, туз — скоро заступили в уяві Германа образ мертвої старухи. Трійка, сімка, туз — не виходили йому з голови й ворушились на його губах. Побачивши молоду дівчину, він говорив: "Яка вона струнка!.. Справжня трійка червова". В нього питали: "котра година", він одказував: "без п'яти хвилин сімка". Всякий пузатий чоловік нагадував йому туза. Трійка, сімка, туз — переслідували його вві сні, набираючи різноманітного вигляду: трійка цвіла перед ним в образі пишного грандифлора, сімка являлась готичними воротами, туз величезним павуком. Всі думки його злилися в одну,— скористуватись таємницею, яка дорого йому коштувала. Він став думати про відставку й про

подорож. Він хотів у відкритих ігрецьких домах Парижа видерти скарб у зачарованої фортуни. Випадок звільнив його від клопотів.

В Москві склалось товариство багатих картярів під орудою славного Чекалінського, що цілий вік провів над картами й нажив колись мільйони, виграючи векселі й програючи чисті гроші. Довгочасний досвід заслужив йому довіреність товаришів, а відкритий дім, славний кухар, ласкавість і веселість набули повагу публіки. Він приїхав до Петербурга. Молодь до нього насунула, забуваючи бали задля карт і даючи перевагу спокусам фараона перед привабами зальотів. Нарумов привіз до нього Германа.

Вони пройшли ряд пишних кімнат, де було повно чемних офіціантів. Кілька генералів і таємних радників грали у віст; молоді люди сиділи, розкинувшись на штофних диванах, їли морозиво й курили люльки. У вітальні за довгим столом, біля якого тіснилось душ ?з двадцять картярів, сидів хазяїн і метав банк. Він був чоловік років шістдесяти, найповажнішої зовнішності; голова вкрита була срібною сивиною; повне та свіже обличчя являло добродушність; очі блищали, оживлювані повсякчасною посмішкою. Нарумов представив йому Германа. Чекалінський дружньо потиснув йому руку, просив не церемонитись і продовжував метати.

Талія тривала довго. На столі стояло понад тридцять карт. Чекалінський зупинявся після кожної прокидки, щоб дати картярам час розпорядитись, записував програш, чемно прислухався до їхніх вимог, ще чемніше відгинав зайвий ріжок, загнутий часом неуважливою рукою. Нарешті талія скінчилась. Чекалінський стасував карти й приготувався метати другу.

— Дозвольте поставити карту,—сказав Герман, простягаючи руку з-за товстого панка, що тут же понтирував. Чекалінський посміхнувся і вклонився, мовчки, на знак покірної згоди, Нарумов, сміючись, привітав Германа з розрішенням довгочасного посту й побажав йому щасливого початку.

— Гаразд! — сказав Герман, надписавши крейдою куш над своєю картою.

— Скільки? —спитав, примружуючись, банкомет,—пробачте, я не розберу.

— Сорок сім тисяч,— відповів Герман.

При цих словах усі обернулись миттю і всі очі втупились у Германа.— Він збожеволів! —подумав Нарумов.

— Дозвольте зауважити вам,— сказав Чекалінський з незмінною своєю посмішкою,— що гра ваша сильна: ніхто більше двохсот сімдесяти п’яти семпелем тут іще не ставив.

— Що ж?—відповів Герман,— б'єте ви мою карту чи ні?

Чекалінський уклонився з виглядом тієї ж смиренної згоди.

— Я хотів тільки вам доповісти,— сказав він,— що, бувши удостоєним довіреності товаришів, я не можу метати інакше, як на чисті гроші. Щодо мене, то я, звісно, певен, що досить вашого слова, але для порядку гри й рахунків, прошу вас поставити гроші на карту.

Герман витяг з кишені банковий білет і подав його Чекалінському, який, побіжно глянувши на нього, поклав на Германову карту.

Він став метати. Направо лягла дев'ятка, наліво трійка.

— Виграла! — сказав Герман, показуючи свою карту. Між картярами знявся шепіт. Чекалінський насупився, але посмішка в ту ж мить повернулась на його обличчя.

— Бажаєте одержати?—спитав він у Германа.

— Зробіть ласку.

Чекалінський витяг з кишені кілька банкових білетів і зразу ж розрахувався. Герман прийняв свої гроші й відійшов од стола. Нарумов не міг отямитись. Герман випив склянку лимонаду й подався додому.

Другого дня ввечері він знову з'явився до Чекалінського. Хазяїн метав. Герман підійшов до стола; понтери зразу ж дали йому місце. Чекалінський ласкаво йому вклонився.

Герман діждався нової талії, поставив карту, поклавши на неї свої сорок сім тисяч і вчорашній виграш.

Чекалінський став метати. Валет випав направо, сімка наліво.

Герман відкрив сімку.

Всі ахнули. Чекалінський, видимо, збентежився. Він одлічив дев'яносто чотири тисячі й передав Германові. Герман прийняв їх з байдужістю і в ту ж хвилину вийшов.

Наступного вечора Герман з'явився знов біля стола. Всі його дожидали. Генерали й таємні радники покинули свій віст, щоб бачити гру, таку незвичайну. Молоді офіцери скочили з диванів; усі офіціанти зібрались у вітальні. Всі обступили Германа. Решта грачів не поставили своїх карт, з нетерпінням дожидаючи, чим він скінчить. Герман стояв біля стола, готуючись один понтирувати проти блідого, але все усміхненого Чекалінського. Кожен розпечатав колоду карт. Чекалінський стасував. Герман зняв і поставив свою карту, покривши її купою банкових білетів. Це скидалось на поєдинок. Глибоке мовчання панувало кругом.

Чекалінський став метати, руки його тряслись. Направо лягла дама, наліво туз.

Туз виграв! — сказав Герман, і відкрив свою карту.

— Даму вашу вбито,— сказав ласкаво Чекалінський.

Герман здригнувся: насправді, замість туза в нього стояла пікова дама. Він не вірив своїм очам, не розуміючи, як він міг помилитись.

В цю мить йому здалося, що пікова дама примружилась і посміхнулась. Надзвичайна подібність вразила його...

— Старуха! — закричав він, пойнятий жахом.

Чекалінський потяг до себе програні білети. Герман стояв нерухомо. Коли одійшов він од стола, знявся шумний гомін.— Славно спонтирував! — говорили картярі.— Чекалінський знову стасував карти: гра пішла собі далі.

Заключення

Герман збожеволів. Він сидить в Обуховській лікарні в 17-му нумері, не відповідає ні на які запитання і бурмоче напрочуд швидко:—Трійка, сімка, туз! Трійка, сімка, дама!..

Лизавета Іванівна вийшла заміж за дуже ласкавого молодого чоловіка; він десь служить і має чималий достаток: він син колишнього управителя в старої графині. У Лизавети Іванівни виховується бідна родичка.

Томського підвищили в ротмістри і він одружується з княжною Поліною.